

Doktori értekezés tézisei

Németh Miklós

**Nyelvjárás, beszélt nyelv, spontán sztenderdizációs törekvések a
XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban**

Szeged

2001

1. Az értekezés célja és elméleti-módszertani kérdései

Dolgozatomban egy kései középmagyar kori forráscsoportot használok alapforrásként (Bratinka–Szigeti 1991) – és egy kiadatlan levéltári forrást kontrollforrásként. A két nyelvemlék közös sajátsága, hogy keletkezésük és fennmaradásuk körülményei Szegedhez kötik őket. A munka során azt a kérdéskört kísérelem meg körüljárni, hogy milyen sajátosságokat mutat a szegedi XVIII. századi hivatali nyelvhasználat a két forrás tanúsága alapján.

Az írnokok által használt nyelvváltozatot – nyelvi pótkompetenciám fölhasználásával – több szempontból jellemzem: megjelennek-e a helyi nyelvjárás jellegzetességei az írnoki nyelvváltozatban (melyek jelennek meg és milyen arányban), milyen az írnoki írott nyelvváltozat viszonya bizonyos beszélt nyelvi jelenségekhez, amelyek nyelvjárasterületől függetlenül jelennek meg a szóbeliségben élő nyelvváltozatokban, harmadszor pedig azt vizsgáltam, milyen kontaktushatást gyakorolt a latin nyelv a magyar hivatali nyelvhasználatra. Az írnoki normának a szegedi XVIII. századi változatát tehát e hármas vonatkoztatási rendszerben próbálom meghatározni: helyi nyelvjárás, beszélt nyelv, hivatalos latin nyelvű írásbeliség. Kiinduló feltevésem az volt, hogy ha meg tudom adni a szövegek képviselte nyelvváltozat koordinátáit e három dimenziós viszonyítási rendszerben, akkor meglehetősen pontosan sikerül jellemezni a szóban forgó nyelvváltozatot.

A forrásokat úgy választottam ki, hogy az alapkörpusz az írónoki nyelvváltozatnak egy magas presztízsű rétegét, míg az ellenőrző forrás annak egy alacsonyabb rétegét képviselje. Ezzel az volt a célom, hogy a szegedi írónoki nyelvváltozatról ne egyetlen nyelvemlék tanúsága alapján tegyek általános kijelentéseket, és annak rétegződését is bemutassam: hogyan függ egy-egy nyelvváltozatnak a fenti három viszonyítási rendszerhez mért helyzete például az írnok hivatali nyelvi jártasságától, írásban való gyakorlottságától. Ezáltal föltárhatóvá váltak azok a különbségek, amelyek a két forrásnak a szegedi nyelvjáráshoz, a beszélt nyelvváltozatokhoz és a latin hivatalossághoz való viszonyát jellemzik.

A nyelvi változók elemzése összességében azt mutatja, hogy a deáki írott szövegek – és így az azok létrehozását szabályozó előírások is – kisebb vagy nagyobb mértékben eltérnek a szegedi tájnyelvnek a XVIII. század első felében várható sajátosságaitól. Ebből arra kell következtetnem, hogy az írnokok nem mindig törekedtek a beszédtenyék hű rögzítésére, hanem tevékenységüket meghatározták bizonyos a társadalmi csoportjukra jellemző, a regiszterrel, az írott nyelvváltozattal kapcsolatos *magatartásformák és előírások is*. Ezek a magatartásformák és a nyelvjárási jelenségekkel összefüggő vélemények nem alkottak normarendszert, sokkal inkább olyan strukturálatlan nyelvhasználói előírashalmazra kell itt gondolnunk, amely az íráshagyomány, a regiszter, a tevékenység társadalmi fontossága (és sok-sok más tényező) következtében nem engedett érvényesülni bizonyos nyelvjárási jelenségeket az írónoki szövegformálásban. Az írnokoknak inkább arról volt elképzelésük, mely nyelvi jelenségeket nem illik használniuk a jegyzőkönyvek papírra vetésekor, azt talán kevésbé látták világosan, milyen elemei lehetnek az általuk használt nyelvváltozatnak. A tevékenységük tehát magába foglalta egyes nyelvjárási és beszélt nyelvi jelenségek kiszűrését a jegyzőkönyvekből. Ez a folyamat valójában *spontán sztenderdizációs* tevékenység. Akik részt vesznek benne, azok nem föltétlenül alkalmaznak azonos mércét

az egyes jelenségek megítélésében, hiszen nincs olyan explicit norma, amely zsinórmértékül szolgálhatna számukra. Az írnokok tevékenysége mégis egyazon irányba tereli az általuk használt írott nyelvváltozatot, annak köszönhetően, hogy többé-kevésbé jól megérzik egyes fonológiai vagy morfológiai jelenségek provinciális jellegét. Ebben segítségükre lehet az írott nyelvvel kapcsolatos-hagyományrendszer, de az általuk ismert más nyelvváltozatok és a deáki regiszter valamelyes ismerete is. Ez a spontán sztenderdizációs folyamat, amelynek megértése csak a diakrón nézőpont alkalmazásával lehetséges, talán több szempontból eldöntötte és tovább örököltette az írott nyelvvel és a tárgyalt nyelvréteggel kapcsolatos magatartásformákat. Nem lehet véletlen az, hogy a vizsgált írott nyelvváltozatban általában nem számít normatívnak az *ő*-zés vagy az *-l* kiesésének jelölése. A folyamat spontán jellege abban is megragadható, hogy nincs irányítója és nincsen különösebb deklarált célja sem. Az egyén célja egy olyan írott nyelvváltozat használata, amely ismeretei alapján megfelel az írott nyelvváltozatokkal és az írnoki regiszterrel kapcsolatos hagyomány- és konvenciórendszernek.

Az egyes nyelvi jelenségeknek és az írott nyelvváltozatoknak a kapcsolatát elemezve több helyütt összevetem egy-egy tájnyelvi vagy beszélt nyelvi jelenség mai elfogadottságát és megítélését a XVIII. századival, és azt állapítom meg, hogy egyes esetekben van kimutatható folyamatosság a konkrét jelenségekkel kapcsolatos értéktételekben a XVIII. századi és a mai elit nyelvváltozatok között. Bizonyos nyelvhasználati sajátosságok esetében (ilyen lehet például az *l*-kiesése) egészen korai időktől kell visszanyúlnunk, ha annak okait kutatjuk, miért nem kerültek be az írott nyelvbe.

A dolgozatban módszertanilag azt az eljárást követem, hogy központi fogalomként teszem a szociolingvisztikából kölcsönzött nyelvi változó fogalmát. Ez azt jelenti, hogy az egyes nyelvi jelenségekben megjelenő váltokozások felé fordítom figyelmemet, és egy-egy változó értékeinek mennyiségi megoszlásából vonom le következtetéseimet. Az

elemzendő nyelvi változók kiválasztása a kutatási céloknak megfelelően történt, így vizsgálatomból eleve kirekesztettem a lexikai változásokat, hiszen a föltett alapkérdések megválaszolásában viszonylag kevésbé szolgáltak volna segítségemre (másképp terjedelmi okokból sem tudtam valamennyi nyelviváltozó-típusra kitérni a dolgozatban). A munka módszertani megfontolásait illetően nemcsak a nyelvi változó fogalmát célszerű említenem, hanem másokat is. A vizsgálat kezdetén azt fogalmazom meg fő módszertani célként, hogy a nyelvi változások terjedését, a sztenderdizáció kérdéskörét feszegető munkában igyekszem minél többet hasznosítani a modern szociolingvisztikai kutatások eredményeiből, különös tekintettel a történeti szociolingvisztikára. E megfontolásom mögött az a föltételezés állt, hogy a szociolingvisztika jól meghatározott fogalmai sokat segíthetnek az egyes nyelvi jelenségek társadalmi terjedésének magyarázatában. A módszertani célkitűzés természetesen nem változatlan formában kívánta fölhasználni a szociolingvisztikai kutatások fő metodológiai vívmányait, hiszen míg azok alapvetően szinkrón nyelvváltozatok vizsgálatában bizonyították magyarázó erejüket, addig jelen dolgozatban történeti szövegek és az általuk képviselt már kihalt nyelvváltozatok kutatásának szolgálatába kellett őket állítanom, nem lehet tehát szó a módszerek mechanikus átvételéről. Ugyanakkor úgy vélem, hasznos, hogy a dolgozat centrumába a nyelvi változó fogalmát állítottam. Az olyan fogalmaknak a vizsgálatban való fölhasználhatóságát, mint például a presztízs, stigma, hiperkorrekció, elit változat, normativitás, nyelvi attitűd elméletileg jól alapozza meg a Romaine (1982) által megfogalmazott uniformitás elve. A kutatással tehát azt is illusztrálni kívánom, hogy a szociolingvisztika fogalmai és módszerei hasznosak lehetnek a (magyar) nyelvtörténetre irányuló minden olyan kutatásban, amely egyes nyelvi jelenségeknek a különböző nyelvváltozatokban való terjedését és a terjedési folyamatot meghatározó tényezőket szándékozik föltárni. Ezzel a módszertani kíváncsisággal egyáltalán nem tévedek az

ismeretlenbe, ezt mutatják azok a cikkek, amelyekre a bevezető részben utaltam, ugyanakkor azt sem lehet állítani, hogy sokak által kitaposott ösvényen jártam volna a célok felé vezető úton. A megállapítás második felét jól illusztrálják azok a munkák, amelyek a korai deáki norma és a nyelvjárások kapcsolatrendszerét kutatják, és amelyek jellemzően a hangtani szint tárgyalását tekintik feladatuknak (esetleg némi morfológiai kitekintéssel): Deme (1959), Papp (1961) vagy Abaffy (1965). Ezeknek közös sajátossága, hogy a deáki normát a nyelvjárással szemben próbálják meghatározni, és kevesebb figyelmet fordítanak más, a nyelvjárásokon kívüli nyelvváltozatokra.

2. A forrásokban megjelenő nyelvváltozat jellemzése

Az írni kívánt nyelvváltozat leírásának első lépéseként a jegyzőkönyvi szövegek magánhangzórendszerére irányuló vizsgálat fő eredményeit foglalom össze. A nyelvemlék magánhangzórendszerét bizonyos általam választott magánhangzó-változók mennyiségi elemzésével végzem azzal a szándékkal, hogy lehetőleg pontos képet kapjak a szegedi írnokok által használt nyelvváltozatról. A magyar nyelvjárások sajátosságainak ismeretében bevonom a vizsgálatba a magánhangzók lehetséges korrelációi közül a labialitást, a zártságot és az időtartamot. (Mivel a magyar nyelvjárások hangállományában nagyon csekély a különböző nyelvjárások közötti a palatális-veláris megfelelések száma, ezért ezt a korrelációt nem tartottam szükségesnek vizsgálni.) A rendszer föltárása során nem vizsgáltam azonos mélységben az egyes korrelációkat, ennek alapvető oka az, hogy ezek különböző mértékben alkalmasak magyar nyelvjárások (és más nyelvváltozatok) közötti különbségtételre. Ennek következtében legnagyobb teret a labialitás vizsgálatának szenteltem, míg legkevesebbet az időtartam-korrelációval foglalkoztam.

A szövegekben a szegedi nyelvjárás tipikus jellemzőinek megvalósulását kerestem. A szegedi nyelv emblematisz sajátossága a XVIII. század első harmadában is az *ö*-zés, ezért a tanulmányban – az összterjedelemhez képest és a labializációt tárgyaló fejezet méretéhez viszonyítva is bő terjedelemben foglalkozom az *ē* ~ *ö* változóval. Az érdekelt, mennyire kap szerepet a labiális *ö*-zés a vizsgált írott nyelvváltozatban, és ebből milyen következtetéseket lehet levonni az írnoki norma-főfogással, a jelenséghez fűződő nyelvhasználói attitűdökkel kapcsolatosan. A jelenség vizsgálata során próbáltam magyarázatot találni a különböző fonetikai pozíciókban mutatkozó eltérő gyakoriságú *ö*-előfordulásokra, eközben az *ö*-zö szóalakváltozatok nyelvterületen való terjedésének modelljét is leírtam. Az *ö*-zésnek a forrásban való elterjedtsége egyáltalán nem felel meg a nyelvjárás sajátosságainak, tehát a deákok az általuk használt írott nyelvváltozatban tudatosan kerülnek az *ö*-zö szóalakokat – az *ö*-zés tehát nem számít normatívnak az *ö* nyelvükben. Erre az is utal, hogy szórványosan túlhelyesbítéssel is találkoztam a jegyzőkönyvben: a nem szegedi nyelvjárás *ö* helyén is *ē* bukkan föl esetenként. Az *ö*-zés mellett a magánhangzók labialitását más változókon is tanulmányozom, így az *i* ~ *ü*, *i* ~ *ü* és (a magyar nyelvjárásokban jellemző eloszlást nem mutató) *é* ~ *ő* változón is.

A magánhangzók zártági megfelelései ismét csak alkalmasak a magyar nyelvjárások elkülönítésére, ezért a fejezetben nagy terjedelemben tárgyalom a zártági korrelációkat. Legtűzetesebben az *u* ~ *o* és *ü* ~ *ő* változó eloszlásait kutatom, mert ezek értékeinek eloszlásában jelentős különbségek vannak az egyes magyar nyelvjárások és más nyelvváltozatok között. E változók különböző megoszlást mutatnak a különböző morfológiai helyzetekben, ezért értékeiket nem összesítve, hanem – a magyar szakirodalom hagyományainak megfelelően (l. például Abaffy: 1965) – az egyes releváns morfológiai pozícióknak megfelelően közlöm. A magánhangzók zártágát további változókon is vizsgálom, így az *ü* ~ *ő* és *ü* ~ *ő*, *o* ~ *a*, *i* ~ *ē*, *i* ~ *é* és *i* ~ *é* változókon is. A zártági vizsgálat azt mutatja, hogy arányaiban sokkal jobban fölűnnek a szegedi

nyelvjárásra (is) jellemző változatok a vizsgált szövegekben, mint a labializáló nyelvjárási adatok – ezek tehát jobban illeszkednek az írónoki normához, és nem rajzolódik ki olyan tendencia, amely kerülésüket jelentené. A zártsági megfelelések részleteredményeiben az látszik, hogy az írónokok által használt nyelvváltozat és a város nyelve közelebb áll egymáshoz itt, mint a labializáció tekintetében. Meglepő volt a vizsgálat során a felső nyelvállású változatok majdnem 100%-os érvényesülése az ablativusi irányú helyhatározóragokban, hiszen már két évszázaddal korábban megindult a nyíltabb változatok terjedése éppen ebben a regiszterben. A forrás szórványos adatokban bár, de illusztrálta a néhány szegedi tájnyelvi szóalakra korlátozódó, nem tisztázott eredetű zárt *i*-zést és az *o* val szembeni *a*-zás szegedi nyelvjárási példáit is.

A magánhangzók időtartamának vizsgálatát több okból is viszonylag szűk körben kellett elvégezni. Először is a szövegek hangjelölése nem tesz különbséget *ö* és *ő* illetve *ü* és *ű* között, ezért ezeket már az anyaggyűjtés során érdeklődési körömről kívül kellett rekeszteni. Az így korlátozott hatókörű gyűjtés eredményeit és dolgozatomban célkitűzéseit figyelembe véve úgy ítélem meg, hogy a likvidák előtti magánhangzónyúlások sajátos módon reprezentálódnak az anyagban, ezért ezzel érdemes bővebben foglalkozni. Hanggyakorisági okokból ezt a kört tovább szűkítem az */* előtti nyúlásokra. A vizsgálat során bebizonyosodik, hogy a fonetikai és hangjelölési sajátságokat nem mindig választhatják el egymástól éles határvonalak, és az is, hogy az írásképp egyáltalán nem szükségszerűen mutat közvetlen, szoros kapcsolatot a beszélt nyelvváltozatokkal. Az elemzésből az derül ki, hogy az */* kiesését szinte egyáltalán nem jelölik az írónokok, és az */* előtti magánhangzó hosszúságának jelölésében sem látunk mindig szoros összefüggést a nyelvi pótkompetenciánk alapján elvárt történeti nyelvjárási adatokkal.

A mássalhangzójelenségek közül azokat vizsgáltam a jegyzőkönyvben, amelyek a szegedi és Szeged környéki nyelvjárásban eltérést mutatnak ma a sztenderdtől, hiszen

ezáltal válik elemezhetővé a szövegek nyelvjárásiasságának, nyelvjárásnak és írnoki értékítéleteknek a kérdése. A munka során folyamatosan problémát jelent a hangjelölés és az élőnyelv viszonyának tisztázása. A két dolgot megkíséreltem elválasztani egymástól. A hangjelölés vizsgálata felszínre hozza azt is, hogy e szempontból – és tágabban az élőbeszéd és írott szöveg közötti kapcsolat szorossága tekintetében – jól tapintható különbség van az egyes deákok írásgyakorlata és így írott nyelvi normával kapcsolatos fölfogása között.

A mássalhangzójelenségek közül bevonom a kutatásba a Szeged környéki tájnyelv sajátosságaiból a ^{de}palatális *n*-ezést és depalatális *ny*-ezést, a teljes hasonulásoknak a köznyelvinél szélesebb körű megvalósulását, az *l* kiesésének jelenségkörét, és az intervokális mássalhangzók nyúlásának kérdéskörét, valamint a kontrollforrásban a szóvégi *-l* törlését. A Szeged környéki dialektusnak és a jegyzőkönyvi szövegeknek a sztenderdtől való igen csekély eltérése miatt nem tanulmányozom a mássalhangzók minőségi változásai közül az affrikálódást és a zöngésségi hasonulásokat, a mennyiségi változások közül pedig a rövidülést és hiátustöltést.

A Tápéról is adatolt depalatális *n*-ező tendencia részben érvényesül a tanácsi jegyzőkönyvi szövegekben, lokálisan egyenetlen eloszlásban. Az utolsó kéz általi bejegyzések tartalmazzák a nyelvjárásra jellemző adatok többségét, de ellenpéldákat találunk ezeken az oldalakon is. A palatális *ny*-ezés adatai is a jegyzőkönyv e részére esnek, de ezek mennyiségük miatt igen szórványosnak nevezhetők. A fenti két nyelvjárási jelenség tehát viszonylag jól érvényesül a jegyzőkönyv utolsó egységében, és sokkal kevésbé az "A" kéz bejegyzéseiben. A depalatális tendencia hasonló fokon érvényesül a kontrollforrásban, és ebben ugyanúgy csak szórványos adatot találunk a nazális palatalizációjára, mint az értekezés alapforrásában.

A teljes hasonulásoknak a köznyelvinél kiterjedtebb előfordulása szintén az utolsó kezek által írott szövegekben érvényesül, ebben a részben jól megfelel Végh (1971) tápéi

adatainak. Különösen jelentős ezen adatcsoporton belül az $r/ > //$ hasonulás, amely az adatok túlnyomó részét adja. Az alapforrás nem "A" kéz által irt részeihez igen hasonló képet mutat az ellenőrző forrás a köznyelvinél szélesebb körű teljes hasonulásokkal kapcsolatban. Az $-l$ kiesésének jelölésében egyenletesebb a tanácsí jegyzőkönyv: úgy tűnik, ennek az élőbeszédben nyilvánvalóan már létező jelenségnek nem sikerült az írott nyelvváltozatokba, így az írnoki regiszterbe sem betörnie, minden bizonnyal kerülendő jelenségnek tartották a deákok. Az alapforrás adatai alapján összefoglalóan azt mondhatom, hogy az írnokok egyáltalán nem tartották a regiszterhez illőnek az l -kiesés megjelenítését a hangjelölésben. Ugyanakkor itt érdemes megjegyezni, hogy a kontrollforrás iskolázatlanabb tollforgatója arányaiban nagyobb számban hagyott ránk az azonszótagú $-l$ kiesését mutató adatokat.

Egyedi sajátossága ez utóbbi forrás nyelvének, hogy az abszolút szóvégen álló, mássalhangzó utáni $-l$ kiesése jelentős számban fordul elő benne – míg erre a magisztrátusi jegyzőkönyvben nincsen adat. Azt is vizsgáltam e változók tárgyalásakor, hogyan teremthető kapcsolat a jelenség 1717–23 körüli regiszterbeli megítélése és a mai értéktételek között, megállapítván, hogy nem esnek egymástól áthidalhatatlan távolságra a jelenséggel kapcsolatos XVIII. századi deáki és mai értéktételek.

A mássalhangzójelenségeken belül vizsgált utolsó problémakör a magánhangzóközi helyzetű mássalhangzók, mindenekelőtt az s geminációjának az írott nyelvváltozatba való bekerülése, amit csak az alapforrásban vizsgáltam. A geminációt különböző morfológiai helyzetekben vizsgálván az adatok összegzéséből az derül ki, hogy ez a jelenség utat tudott törni magának az írnoki regiszter írott változatába, megítélése tehát egyáltalán nem hasonlítható a fentebbi változókéhoz. Ez a tény talán ismét összefügg a jelenséggel kapcsolódó mai attitűdökkel, amelyeket úgy foglaltunk össze – Sándor–Langman–Pléh (1998) nyomán, hogy az intervokális s nyúlása "gyengén megbélyegzett" jelenség ma a vizsgálati csoport értékelése alapján. Megkülönbözteti a többi, mássalhangzókkal

kapcsolatos jelenségtől az is, hogy a nyelvjárási adatok eloszlása egyenletes a korpuszban. A mássalhangzó nyúlása viszont egyáltalán nem érvényesül egyformán a különböző fonetikai helyzetekben: az *s*-nek *-n* határozórag előtti nyúlása 100%-osan bekerül az írott szövegekbe, míg a *-bb* jel előtti *s* geminációja – bár lényegesen kevesebb adaton belül – de mégis erős ingadozást mutat.

Ha a nyelvjárási mássalhangzó-jelenségek érvényesülését a magánhangzókkal összevetve vizsgálom, akkor az látható, hogy a nyelvjárási mássalhangzójelenségek ugyanúgy differenciált módon kerülnek be az írott szövegekbe, mint ahogyan azt a magánhangzók nál láttuk. Kerülendő sajátosságnak látszik az *l*-kiesés jelölése, megítélése e szempontból leginkább a suffixum előtti *ő*-zéséhez hasonlít: mindkettő kerülendőnek számít mindegyik írók értékelésében. Hasonlít az *ő*-zés egésze az *l*-kieséshez abban, hogy a nyelvjárási adatok döntő része mindkét esetben a tanácsi jegyzőkönyvnek az utolsó kezek által írott lapjaira esik, és ugyanúgy arányaiban lényegesen több példa van rájuk az iskolázatlanabb írástudótól származó kontrollforrásban, mint magában a magisztrátusi jegyzőkönyvben.

A tisztán morfológiai alapú váltakozásnak tekintett jelenségeket először is azt állapíthatom meg, hogy az írott nyelvváltozatok nyelvtörténeti kutatása során ezeket a változókat nem kísérte olyan kitüntetett figyelem, mint a fonológiaiakat. Éppen ezért nehezebb is elemzést végezni e tárgykörben, hiszen nem állnak rendelkezésre hasonló vizsgálatok a maguk kicsiszolt metodikájával, célrendszerével. A másik hátránya a korábbi történeti szövegekre irányuló ilyen fajta kutatások hiányának az lehet, hogy jelen vizsgálat szerény eredményei „Jégüres térbe” kerülnek a diakroniában: sem korábbi sem későbbi szövegek elemzésének adataival nem tudjuk ezeket egybevetni. Ez történt a mutató névmások kétszeres jelölésének vizsgálata során. Szerencsére másutt nem ilyen kedvezőtlen a helyzet, hiszen például az illativusi és inessivusi változó kései ómagyar kori megoszlásait érintően gazdag nyelvi anyagra épülő, alapos mennyiségi vizsgálat áll

rendelkezésünkre (Korompay: 1992). A változók mai megoszlásaival, az egyes változatokhoz tapadó ítéletekkel kapcsolatban azt lehet megállapítani, hogy a szinkroniában sem történt meg az általam említett változók mindegyikének alapos elemzése a különböző nyelvhasználati stílusokban, regiszterekben és nyelvjárásokban. Ennek következtében több esetben nincsenek pontos adataink egy-egy változat mai elterjedtségére és főként a vele kapcsolatos attitűdökre nézve, ami azzal jár, hogy nem tudjuk folyamatában vizsgálni a jelenségek diakrón elterjedtségét és megítélését, még akkor sem, ha az írnoki hivatalos nyelvi regiszterre szűkítjük a kutatást.

A morfológiai változók között elsőként az illativusi és inessivusi ragoknak a szövegekben való előfordulását vizsgálom. Az egymás melletti tárgyalásmód magától értetődik, hiszen ezek használata nem kis részben a másik eset ragjának befolyása alatt áll, ugyanakkor mindvégig hangsúlyozom, hogy két külön változóról beszélek. A ragok szövegbeli előfordulásai jól bizonyítják azt, hogy a magisztrátusi jegyzőkönyv rétege nem engedte a szabad váltakozást az inessivusi és illativusi esetben, és a hiperkorrekt -*n*- végű ragot használja az illativusi esetben, ezzel szemben a kontrollforrásban szép számmal találunk -*n*- nélküli inessivusi értékű alakokat, és alig-alig hiperkorrekt illativusi -*n*-eseket. A két eset morfológiai megkülönböztetése tehát más-más módon, de föllazult a két forrás írnokainak nyelvében. E két határozórag elemzése során megkísérelem a kései ómagyar kortól a mai nyelvéllapotig húzódó diakrón vonulatba illeszteni az egyes változóértékek elterjedtségét és az ebből kikövetkeztethető megítélését, ennek eredményeképpen pedig az látható, hogy ezekben bizonyos folyamatosság mutatható ki a magyar nyelvtörténetben. Talán azt is megerősítetik kutatásaim, hogy e grammatikai esetek morfológiai kifejezőeszközei valóban stabil váltakozást mutatnak, nem pedig folyamatban lévő nyelvi változást, a vizsgált nyelvemlékben is.

A harmadik változótípus, amelyet vizsgálok, a tárgyeset kétszeres kifejezése a mutató névmásokon és személyes névmási eredetű elemeken. E változót érintően a

korábbi deáknyelvre irányuló vizsgálatok nem tartalmaznak számottevő megfigyeléseket, és a kétszeres morfológiai jelöltségű alakokhoz fűződő mai attitűdökkel és e formák mai elterjedtségével kapcsolatosan sem állnak rendelkezésünkre egzakt mennyiségi vizsgálatok. A jelenségnek tágabb diakrón távlatba illesztéséről tehát részben le kell mondanunk. A források adateloszlásai azonban meggyőzően mutatják azt, hogy az általam elemzett nyelvváltozatnak sem kötelező érvényű normája, sem olyan erős tradíciója nem volt az accusativusi eset kétszeres jelölésével kapcsolatban, amely az ingadozást elbillentette volna a jól körvonalazódó tendencia irányába.

A negyedikként vizsgált alaktani váltakozásban – az általános ragozás múlt idejének T/3. alakjával kapcsolatosan – azt tapasztaltuk, hogy a két forrás jelentősen eltér egymástól ebben a morfológiai kérdésben is, ugyanúgy mint az illativusi és inessivusi ragok használatában, hiszen a bázisforrásban többségben vannak a *-t* jeles múltban az igei paradigma vizsgált helyén a *-nak/-nek* változat előfordulásai, míg a fenyítő törvényszéki forrásban domináns a személyrag eredetibb *-k* változata.

A mondattani jelenségek vizsgálata során három jelenséget tárgyalok. Ezek közül az első, a mennyiségjelzős szerkezet főnévi tagjának számbeli egyeztetésében kissé hasonló képet mutatott két forrás, míg a másik két szintaktikai jelenség inkább elkülöníti a két korpuszt egymástól. A mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetését vizsgálva az rajzolódik ki az adatokból, hogy a deáki nyelvhasználatnak jellemző és általános tulajdonsága mennyiségjelző után a főnévi többes szám használata, különösen pénzegységet és mértéket jelölő főnevek esetében. A két forrás ide illő többes számú adatainak többségét a *forintok* kifejezés sokszori használata adja – ez leggyakrabban a periratok ítélkező részében fordul elő a pénzbüntetés kiszabásakor. Megfigyelhető volt, hogy a többes szám használata mindhárom vizsgált jelzőtípus után jelentősen gyakoribb a magisztrátusi forrásban –, de különösen számottevő az eltérés a határozott számnévi mennyiségjelzőt tartalmazó szerkezetek esetében. Ennek vélhetően az írrok latin

nyelvtudása és a szövegek gyakori kétnyelvűsége az oka, míg a fenyegető törvényszéki iratok szerzője nem volt kitéve ilyen nyelvi kontaktushatásnak.

A másodikként vizsgált mondattani jelenségre, a mellékmondatok látszólag indokolatlan föltételes mód használatára csak a gyakorlott írnok tanácsai irataiban találtam példát, a másik korpusz nem tartalmazott ilyet. Úgy látszik, ez a jelenség az írott nyelven belül is csak a legmagasabb presztizsű nyelvrétegben volt használatos, ott sem kizárólagos érvennyel. Tapasztalhattam azt is, hogy leggyakrabban az időhatározói és a tárgyi alárendelt tagmondatban fordul elő, és hogy van egy sajátos többletárnyalata: a beszélő a kételyeit fejezi ki egy cselekvés megtörténtével kapcsolatosan, ha az arra utaló igét föltételes módban használja.

A harmadik mondattani sajátosságra, az *-nd* jeles jövő idő használatára csak a bázisforrásban akad néhány példa. Ezek az adatok (és kontextusuk) arról győzték meg, hogy ez az igeidő már a magisztrátusi irat papírra vetésekor is archaizmusnak számíthatott, még a művelt írnoki nyelvváltozatban is. Vélhetően csak azért kerülhettek a forrásba, mert az eszközövekkel együtt bemásolták őket – egy korábbi nyelvéllapot érintetlen reliktumai tehát ezek, nem élő igealakok.

Irodalom

- Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVII. században*, Budapest, Akadémiai.
Bratinka József–Szigeti Ferenc 1991: Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve, in *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*, XVIII, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 95–199.
Deme László 1959: *A XVII. század végi nyelvi norma kérdéséhez* = *Nyelvtudományi Értekezések* 20, Budapest, Akadémiai.
Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2, Budapest, Akadémiai, 355–410.
Sándor Klára–Juliet Langman–Pléh Csaba 1998: Egy magyarországi "ügynökvizsgálat" tanulságai, *l'oltság* 1998/8.

Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma. XVI. századi íródeákjaink gyakorlatában = Nyelvtudományi Értekezések 25*, Budapest. Akadémiai.
Romaine, Suzanne 1982: *Socio-historical linguistics – its status and methodology*. Cambridge. University Press.
Végh József Mihály 1971: A nyelvjárás jellemzése, in Juhász Antal szerk.: *Tápe története és néprajza*, Tápe Község Tanácsa, Tápe.

Az értekezéssel összefüggő közleményeim

Nyelvváltozatok keveredése Szeged város tanácsának első jegyzőkönyvében. Néprajz és Nyelvtudomány 39 [1998], 111–115.

Kései középmagyar kori nyelvváltozatok vizsgálata magánhangzók elemzésével. Néprajz és Nyelvtudomány 40 [1999–2000], 57–68.

Presztizsérték és sztenderdizációs törekvések egy kései középmagyar kori forráscsoportban. In: Szécsényi Tibor [szerk.]: *LingDok I* (Nyelvész doktoranduszok dolgozatai). Jatepress, Szeged, 2000. 129–137.

Az inessivusi és illativusi rag vizsgálatának tapasztalatai a XVIII. századi szegedi őrök nyelvváltozatban. IV. Dialektológiai Szimpozium, Szombathely. Sajtó alatt.

Az -/ likvida előtti magánhangzó nyúlásának és az -/ kiesésének jelölése egy XVIII. századi hivatalos nyelvváltozatban. Néprajz és Nyelvtudomány 41/2. Sajtó alatt.